

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIA JA SEMIOOTIKA INSTITUUT

Lauri Adrian Talv

**Tõe korrespondentsiteooria kriitika Friedrich Nietzsche kirjutises „Tõest ja
valest moraaliveälises mõttes“**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Jaanus Sooväli (PhD)

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Tõe korrespondentsiteooria.....	5
2. Tõe korrespondentsiteooria kriitika Friedrich Nietzsche kirjutises „Tõest ja valest moraalivälises mõttes“	8
2.1 Keele teke	8
2.2 Keele ja tõe vahekord	16
2.3 Tõde ja teadus	20
2.4 Tõde ja kunst	23
Kokkuvõte.....	25
Kirjanduse nimekiri.....	26
Summary	27

Sissejuhatus

Käesolevas bakalaureusetöös on kesksel kohal tõe korrespondentsiteooria, mis kujutab endast tänapäeval kõige laialdasemalt levinud arusaama tõest. Tõe korrespondentsiteooria, mida eesti keeli ka tõe vastavusteooriaks nimetatakse, on argise tõemõistmise filosoofiliseks taustaks. Lisaks sellele, et tõest kui vastavussuhtest igapäevases tavaelus lähtutakse, mõistetakse tõe säärases tähenduses ühtlasi paljudel teadusaladel. Seetõttu omab tõe korrespondentsiteooria väga suurt mõjuala, mis teeb selle filosoofilise uurimise päevakohaseks ülesandeks. Töö eesmärgiks on vaadata, kui põhjendatud on tõe vastavusteooria ja millistel eeldustel see seniajani nii elujõuliselt püsib. Selle välja selgitamiseks annan uurimuse esimeses osas ülevaate tõe korrespondentsiteooria sisust ja teises osas keskendun põhjalikult Friedrich Nietzsche kriitikale niisuguse tõemõistmise aadressil. Siin ei ole arvestatud kogu Nietzsche kirjanduslikust pärandist leitavat materjali sel teemal, vaid piiratud tema eluajal avaldamata jäänud kirjutisega „Tõest ja valest moraalivälises mõttes“. Üheks selle avaldamata jätmise põhjuseks võib olla asjaolu, et kõne all olev kirjatöö kujutab endast ülesehituslikult ühtset tervikut, mida ei oleks sobinud mõne hilisema tööga kokku liita. „Tõest ja valest moraalivälises mõttes“ on kirjutatud aastatel 1872/1873 ehk pärast *Tragöödia sünni* (1872) ning enne *Inimlikku. Liiginimlikku* (1878). Selle mõju 20. sajandi (eelkõige prantsuse) filosoofiale on olnud ääretult suur. „Tõest ja valest moraalivälises mõttes“ omab näiteks olulist kohta Jacques Derrida dekonstruktiivse filosoofia tekkeloos, sest Derrida on võtnud üle ja arendanud edasi neid arusaamu, mida Nietzsche oma varase loominguperioodi kirjutises esitab. Siinses bakalaureusetöös on niisiis peamiseks allikaks nimetatud kirjatöö, kuid tehtud viiteid nii *Tragöödia sünni* artistimetafüüsikale kui ka toodud välja mõned paralleelid Nietzsche hilisemasse vabade vaimude antimetafüüsikasse kuuluvate teostega.

Töö teine osa – tõe korrespondentsiteooria kriitika Nietzsche kirjutises „Tõest ja valest moraalivälises mõttes“ – on liigendatud neljaks alajaotuseks. Neist esimene kannab pealkirja „Keele teke“, kus tutvustatakse Nietzsche arusaama lingvistiliste tähistuste kujunemisloost. Selle alajaotuse põhiosa moodustab mitmete oluliste mõistete nagu metafoor, metonüümia ja arbitraarsus sisu avamist. Sealjuures on püütud visandada nende mõistete kohati erinev käsitus Nietzscher võrreldes nende tavapärase kasutusviisiga. Lisaks on antud üldine ülevaade tema lähenemisest mistahes fenomenidele, mis rakendub ka tõe vastavusteooria kriitilisele läbivalgustamisele. Teise alajaotuse „Tõe ja keele vahekord“ all on kirjeldatud keele tekkelloo selgitamisest johtuvaid järeldusi tõe vastavusteooria suhtes. Seal on toodud

välja Nietzsche enda tõe definitsioon, mis vastavussuhte põhjal mõistetud tõemääratlusele vastandub. Peale selle sisaldab see alapeatükk Nietzsche seisukohta mõistuse rollist teadmiste moodustumisel ja nägemust neist põhjustest, mille tõttu tekib inimestes tõepüüdus. Järgmisena kõneldakse tõe ja teaduse omavahelisest suhtest ning esitatakse vastuväited levinud usule, et teadlased selgitavad maailma objektiivselt ehk sel viisil, kuidas maailm inimestest sõltumatult eksisteerib. Samuti vaadeldakse, mil moel on inimesed tuttavad looduseadustega ja kuidas on teadus saavutanud teiste elualade kõrval nii prominentse staatuse. Viimaks käsitletakse tõe ja kunsti vahekorda ning tehakse sissevaade sellesse, millisena nähakse kunsti rolli teaduslikkusele orienteeritud maailmas ning kuidas erineb kunsti ja tõe suhe teaduse ja tõe omavahelisest suhtest.

1. Tõe korrespondentsiteooria

Tõe mõiste on käibel pea kõigis inimtegevuse sfäärides. Argielus enim levinud tõekäsitust nimetatakse filosoofias tõe korrespondentsiteooriaks ehk vastavusteooriaks. Niisugune arusaam tõest ei ole domineerinud ainult igapäevaelus, vaid omab suurt mõjuvõimu filosoofias ja leiab teadusringkondades poolehoidjaid tänapäevani. Tõe vastavusteooria ei kujuta endast enamike teadlaste jaoks problemaatilist kontseptsiooni, mille uurimisele ja sisu täpsemale selgitamisele tuleks aega pühendada. See on teadusdistsipliinides käibel aluseeldusena, mis võimaldab tavapärase kollektiivses teadustöös edukalt hakkama saada. Filosoofias on küll välja pakutud alternatiivseid tõekäsitlusi, ent korrespondentsiteooria on nende ees säilitanud dominantse positsiooni. Vahest fikseerib tõe vastavusteooria kaasaegse kasutusviisi ehedaimal moel „Eesti keele seletav sõnaraamat“, mille järgi seisneb tõe mõiste sisu järgnevas:

„1. tegelik(ud) asjaolu(d), asjade tegelik seis, see, mis vastab tegelikkusele ja on tõsi.

2. ka FILOS mõte, väide, vaade vms., mis inimkonna teadmiste ja kogemuste põhjal vastab tegelikkusele ja faktidele.“ (EKSS 2009, 5. kd: 1008)

Nende kahe määratluse vahe on vaevu märgatav. Esimene käib sõna tavakasutuse kohta ja teine defineerib seda filosoofilise terminina. Viimase puhul on kõigest eksplitsiitselt esile toodud vastavus ühelt poolt mõtete, väidete, vaadete ja teisest küljest tegelikkuse ja faktide vahel, kuigi see suhe iseloomustab ka mitte-filosoofilist tõekäsitust. Tähtis ongi siin asjaolu, et korrespondentsiteooria on suhtepõhine, sest tõesus selgub kahe osapoole kooskõlast. Kui lauses väidetut ei sobi tegeliku asjade seisuga kokku, siis on tegu väära otsustusega. Otsustus on väide millegi kohta, s.t see kätkeb endas subjekti, mille kohta väide on tehtud, ja predikaati ehk omadust, mis subjektile omistatakse.

Tõest kõnelemisel peetakse niisiis harilikult silmas uskumuste vastavust välisele maailmale. See seisukoht on tagasiviidav Aristoteleseni, kes kirjutas: „Ütelda, et olemasolevat ei ole või et mitteolemasolev on olemas, on väär. Seevastu ütelda, et olemasolev on olemas ja mitteolemasolevat ei ole, on tõsi.“ (Meos 2002: 147) Eeltoodud tsitaadi lahtimõtestamisel tekib probleem, kuidas ikkagi teha kindlaks otsustuses väidetut olemasolemine või olematus. Esmalt tuleks vaadata Aristotelese seisukohta tänapäeva teaduslikus maailmas domineeriva empiirilise tõestuse valguses. Selles võtmes on siiani tõe korrespondentsiteooriat käesolevas tööski selgitatud. Vastavussuhet peaks seega otsima uskumuse ja meeleliselt kogetava objekti vahel. Sellise tõestamismeetodi kaudu püütakse jõuda teadmiseni, millega nõustuksid kõik need, kel on võimalus vaadelda uurimisobjekti samades tingimustes, s.t samasuguste katsete

tagajärjel peaksid ilmnema identsed tulemused. Säärast tõe korrespondentsiteooria versiooni toetab ka Indrek Meos, kes oma „Filosoofia sõnaraamatus“ defineerib selle järgmiselt:

„korrespondentsiteooria

(Id *co* ‘koos’, *respondēre* ‘vastav olema’) ehk vastavusteooria. Tõeteooria, mille järgi TÕDE seisneb väite (OTSUSTUSE) vastavuses (korrespondentsis) FAKTIDEGA (tegelikkusega). Sellise vastavuse kindlakstegemist nimetatakse verifitseerimiseks (vt VERIFIKATSIOON). Väite ümberlukkamist aga, s.o selle kindlakstegemist, et väide ei ole vastavuses tegelikkusega, nimetatakse falsifitseerimiseks (vt FALSIFIKATSIOON).“ (Meos 2002: 147)

Kusjuures kasutab Meos vastavusteooria empiristliku variandi kaitsmiseks sedasama Aristotelese tekstikatkendit, ehkki pole üheselt mõistetav, kas Aristoteles tõesti soovis luua suhet väite ja aistitava eseme vahel, mille omavaheline kokkusobivus oleks tõesuse määrajaks.

Kuna kõik uskumused ja väited ei käi üksnes meeleliselt tajutavate objektide kohta, siis võib vastavusteooria sisaldada endas veel relatsiooni väide–abstraktne üldine objekt. Peale eeltoodud lugemisviisi võib Aristotelest tõlgendada ka nõnda, et sõna „olemasolev“ ei viita mitte üksikutele kogetavatele objektidele, vaid kujutab endast üldmõistet, millele ühtegi käegakatsutavat vastet ei leidu. Sellist tõe korrespondentsiteooria varianti, kus väide käib üldise objekti kohta, kutsutakse ratsionalistlikuks, sest abstraktsioone tajutakse *ratio* ehk mõistuse jõul. Võime tunnetada aprioorseid objekte erineb meelelise taju teel saadavatest andmetest selle poolest, et võimaldab jõuda püsivalt tõeste teadmiste valdamiseni.

Üks põhjuseid, miks ratsionalistid üksnes aprioorset sfääri tõsikindlate teadmiste allikana tunnistavad, on see, et meelelisi andmeid varitseb alati ümberlukkamise oht, sest ranges mõttes piisab kõigest ühest anomaaliast, mille avastamisega seni tõeseks peetud uskumus falsifitseeritakse. Aprioorne tõde on seevastu kehtiv igal ajal sõltumata konkreetsest paigast, kus asutakse. Selline arusaam tõest, mis tähendab teadmist üldise kohta, esineb igapäevaelus kõrvuti kogemusliku järelekatsumisega, mille kaudu selgitatakse välja väite tõesus või väärus.

1920. aastatel alguse saanud liikumine, mis kandis nime loogiline positivism ehk loogiline empirism, seadis endale eesmärgiks taandada kõik mõttekad lausungid protokoll-lauseteks, mida oleks võimalik verifitseerida. Nad ei eitanud teadmisi, mis pärinevad aprioorsest sfäärist, kuid pidasid sellist tüüpi teavet sisutühjaks, sest see ei suuda ütelda midagi uut maailma kohta. Seega peaksid loogiliste positivistide jaoks vastuvõetavateks osutama ainult sünteetilised otsustused, mille puhul on vajalik uurida välismaailma, kust leitakse predikaat ehk määratlus, mis subjektile tegelikult kuulub. Sünteetilise otsustuse vastandiks on analüütiline otsustus, mis ei eelda vaatlust, vaid nõuab üksnes loogilise operatsiooni

sooritamist, mille käigus analüüsitakse sõnas juba implitsiitselt leiduvaid tähendusi ning tuuakse need esile. Järelikult puudub analüütiliste otsustuste korral objekt, mille kohta otsustus midagi väidab, sest siin tegeletakse vaid keele loogiliste vormide ja reeglitega, mitte füüsiliselt eksisteerivate objektidega. Loogiline positivism üritas taandada kõik väited selgepiirilisteks üksusteks, millele saaks seejärel rakendada teaduslikke uurimismeetodeid. Näiteks otsustuse „laud on must“ tõesuse kontrollimiseks peab esmalt selgitama, mida tähendab predikaat „must“. Kui on tehtud kindlaks, kas selle all on mõeldud värvust või räpasust, muutub alles võimalikuks selle empiiriline verifitseerimine.

2. Tõe korrespondentsiteooria kriitika Friedrich Nietzsche kirjutises „Tõest ja valest moraalivälises mõttes“

2.1 Keele teke

„Ühes kauges, loendamatutesse päikesesüsteemidesse virvendavalt laiali laotatud maailmakõiksuse nurgas oli kord täht, millel leiutasid targad loomad teadmise. See oli „maailmaajaloo“ upsakaim ja võltsim hetk — ent ometi vaid hetk. Looduse mõningate hingetõmmete järel täht kalestus ja targad loomad pidid surema.“ (Nietzsche 2007: 2443)

„Tõest ja valest moraalivälises mõttes“ algab looga, mille Nietzsche õigepea väljamõeldiseks tituleerib. Selle ülesandeks on näidata inimliku mõistuse tähtsusetust looduse keskel. Siiski teenib see veel vähemalt ühte enamat eesmärki. Säärane eellugu sarnaneb klassikalistes tragöödiates esineva proloogiga, mis annab samal viisil vaatajale esmase mulje teose põhimisest teemaderingist nagu Nietzsche paiskab oma lugeja selle omapärase kirjutise haardesse. Teoses *Tragöödia süünd* (Nietzsche 2009) näitab Nietzsche üles vastumeelsust meta-tasandi proloogide suhtes, kuna nendes teavitatakse pealtvaatajaid juba enne draamategevuse algust sündmustikust, mis alles hiljem laval publiku silme ette tuuakse (Nietzsche 2009: 88). Euripidese metateatraalsuse vastandiks peab Nietzsche Aischylose ja Sophoklese tragöödiaid, milles antakse „esimestes stseenides otsekui juhuslikult vaataja käsutusse kõik vajalikud lõngaotsad, mis on arusaamiseks vajalikud (...)“ (Nietzsche 2009: 89). Niisiis sisaldab kirjatöö avang endas minevikulist momenti, jätkates ja võttes traditsioonist üle proloogi kirjutamise tava. Nietzsche poolt kirjutatud eellugu ei eelne aga ranges mõttes ülejäänud tekstile, sest selles ei jutustata midagi sellist, millest lugeja hiljem niigi teada ei saaks, s.t põhiteksti suhtes välist informatsiooni ei edastata. Seetõttu võib seda eelloo asemel ühtlasi avalooks nimetada. Seda eelloo ja avaloo eristamist iseloomustab üldisemalt vahetegemine seesmise ja välise sfääri vahel, mis kujutab endast ühte teksti vältel üha taas esile kerkivat metafüüsilise maailmamõistmise juurde kuuluvat problemaatilist eristust.

Tõe korrespondentsiteoorias satutakse teatud lausungite tõeväärtuse määramise juures raskustesse, mistõttu on ühe lahendusena võetud kasutusele metafoorsete ja otsesõnaliste väljendite eristus. Sellise pääsetee otsimine meenutab Nietzsche poolt kritiseeritud metatasandi proloogide leiutamist. Need kaks on ühe ja sama protsessi tagajärjel esilekerkinud tulemust. Kihk sisemisest sfäärist välismise astumise kaudu tõsikindla teadmiseni jõuda omab konkreetseid põhjuseid ja on saanud areneda teatud eeltingimustest lähtuvalt. Nietzsche vaatleb ka tõe vastavusteooria uurimist ajalooliselt, mis vastandub

niisugusele arusaamale, mille järgi nimetatakse teatud teooriad ajas muutumatuteks, igavesti üldkehtivateks ja ainsateks õigeteks maailma seletamise viisideks. See vastab filosoofia ajaloos domineerinud asjade olemuslike tunnuste teadasaamise püüdlusele, sest teooriates peaksid kajastuma uurimisobjekti substantsiaalsed omadused, mis juhuslike ehk aksidentsiaalsete tunnuste vaheldumise vältel samaks jäävad. Säärase essentsialismi abil püütakse põhjendada, miks on asjad just nii ja ei saakski olla teisiti. Tõe mõiste ja selle tavapärane käsitus objekti adekvaatse väljendusena subjektis ei ole Nietzsche arvates ajalooväline antus, mille tekkeloo kohta ei oleks võimalik küsimusi esitada. Ta näeb, et traditsiooniliselt peetakse tõesteks teatud laadi otsustusi ja asub neid moraaliväliselt kriitiliselt uurima ja ründama. Nietzsche läheneb sellele praegusel ajal nii loomulikuna tunduvale tõe mõistmise viisile genealoogiliselt ehk uurib põlvnemislugu koos selles sisalduvate epohhiloovate sündmustega, mis jätavad mineviku varju ja panevad aluse uutele mõistmisviisidele.

Kõigepealt tuleks pöörduda tagasi otsesõnaliste väljenduste juurde ja küsida, mille jaoks on nende postuleerimine vajalik? Tahe omandada tõsikindlaid teadmisi sunnib peale teatud keelekasutuse deklareerimise normiks, mille taustal on võimalik uurida, kui palju miski sellest hõlbib või langetada otsus, mis sinna paradigmasse assimileeritakse. Sellist rolli mängivad näiteks protokoll-laused, mis asuvad lingvistilises hierarhias kõrgeimal astmel, s.t ülejäänud kõneviisid taanduvad neile. Lisaks sellele omistatakse otsesõnalistele väidetele igapäevase mitmetähendusliku keelekasutuse suhtes kõrgem väärtus, sest esimese rühma lausungite tõe vastavust on reeglina kergem kontrollida. Soov klassifitseerida ühed väljendid ühetähenduslikeks ja teised mitmeti mõistetavateks osutab vajadusele „rajada kastidest ja tasanditest lähtuv püramiidne kord, uus seaduste, eelisõiguste, allumiste ja piirimääratluste maailm, mis nüüd tolele teisele esmaste muljete kaemuslikule maailmale vastandub kui kindlam, üldisem, tuntum, inimlikum ning sellisena reguleeriv ja imperatiivne (Nietzsche 2007: 2449).“

Nietzsche järgi on eelnevalt kirjeldatud välise vaatepunkti konstrueerimine, mille abil püütakse tõe selle täies hiilguses tabada, saanud tekkida ainult unustusest¹. Nimelt on

¹ Teoses *Moraali genealoogiast* suhtub Nietzsche irooniliselt inglise moraaligenealoogide taotlusse leida moraali päritolu puhtpassiivsetest ja automaatsetest põhjustest. Üheks selliseks psühholoogiliseks põhjuseks on näiteks harjumus, aga Nietzsche nimetab ka unustamist. Ta pakub välja, et inglise psühholoogid kasutavad sääraseid argumente salajasest soovist inimest pisendada ja väljendada oma vimma kristluse (ja Platoni) vastu. (Nietzsche 2013: esimese traktaadi aforismid nr 1 ja nr 2)*

*Siin ja edaspidi on viidatud teose *Moraali genealoogiast* käsikirjalisele tõlkele traktaadi ja aforismide numbrite järgi, sest trükkis avaldamata tõlkel puuduvad leheküljenumbriid.

unustatud inimeste maailmamõistmise metafoorne päritolu. „Eesti keele seletav sõnaraamat“ ütleb metafoori tähenduse olevat järgmise:

„KIRJ (liik kõnekujundeid:) sõna v. väljendi kasutamine sarnasuse alusel uudses, ülekantud tähenduses; (laiemalt:) igasugune kujundliku sõnatarvituse juht. *Poeetilised metafoorid. Rahvaluule metafoorid. Poeet kasutab rohkesti metafoore. Teoses on jõulisi, haruldasi metafoore. Äratas tähelepanu metafoor „sinitaeva silm“ päikese tähenduses.*“ (EKSS 2009, 3. kd: 403)

Tavatähenduses on metafoor niisiis termin, mille juures peetakse ennekõike silmas selle tarvitamist retoorika valdkonna alla käiva stiilikujundina, mis rajaneb seoste leidmisel kahe teineteisega mingis suhtes sarnase eseme või nähtuse vahel. Laiemalt nimetatakse metafoorseks igasugust kujundlikku sõnakasutust ning sellele vastandatakse otsesõnalist väljenduslaadi. Näiteks on metafoori selgituseks võimalik küsida, mida see tegelikult tähendab või mida selle all silmas peeti. Tuleb välja, et ühelt poolt on olemas kujundiline keel, mis ei ütle täpselt seda, mida ta ütleb, kuid laseb enda all aimata ühte teist ja tõelisemat tähendust, ning teisalt otsesõnaline eneseväljendamine, mille mõistmiseks ei ole tarvis pead murda, sest see avaldub ilma suuremat vaeva nägemata. Lisaks paistab nagu peaksid kõik metafoorsed lausungid olema tõlgitavad tagasi igähele arusaadavasse tavakeelde. Igal juhul iseloomustab tavapärase metafoori käsitust rõhuasetuse panemine lingvistiliste tähenduste ülekannetele.

Nietzsche näitab seevastu, et kõik inimkogemused on alati juba läbistatud metafooridest. Tema kirjutises omandab metafoori mõiste võrreldes selle tavapärase käsitusviisiga palju laiema tähenduse. Enamasti mõistetakse metafoorsuse all niisiis ülekannet ühest keelelisest valdkonnast teise, näiteks abstraktsetest asjadest võidakse kõnelda nende sarnasuse alusel materiaalsete ja konkreetsete esemetega. Nietzsche laiahaardelisem metafoorsuse mõistmine tõukub selle mõiste algselt kreekalikult päritolult ja ka siin torkab silma tema genealoogiline lähenemine mistahes fenomenidele. Kreeka keeles tähendab sõna *metaphora* üle kandmist, üle viimist, transporti ning seega võib peale lingvistiliste tähendusülekannete toimuda ühtlasi muu informatsiooni transport. Nietzsche paistabki rõhutavat seda metafoorsuse aspekti, et see ei ole tingimata keeleliste lausungite jaoks reserveeritud termin, vaid palju avaram mõiste, mis iseloomustab inimkogemuste tekkimise protsessi tervikuna. Kogemused saavad alguse närviärrituse tajumisest, mis ei kujuta endast puhast ja vahetut maailmatunnetust, vaid pelgalt ühte subjektiivset afekti. Närviärrituse vastuvõtmise järel kantakse see üle kujutlusse vastavalt

sellele, millise meeleorgani kaudu ärritus omaks võetakse². Sel teel avaneb ettekujutus maailmast, mis võib igaühele nende tajuorganite eripärast lähtuvalt isesugune paista.

„Isegi närviärrituse seos esilekutsutud kujutisega pole midagi paratamatut: kui aga just sedasama kujutist on miljoneid kordi esile kutsutud ja läbi inimpõlvede siiani pärandatud ning kui see lõppeks kogu inimsuse puhul alati sellesama mõjutuse tulemusena nähtub, siis saab see viimaks inimese jaoks sellesama tähenduse, nagu oleks see ainuke võimalik kujutis ja nagu oleks too algse närviärrituse seos esiletoodud kujutisega range põhjuslik seos;“ (Nietzsche 2007: 2451)

Seega ei ole üleminek närviärritusest kujutlusse alati ühetaoline. Rääkimata sellest, et erinevused tulevad ilmsiks eri inimeste iseäralike tajude puhul, võivad ühtlasi üksiku indiviidi kujutlused sellest samast närviärritusest omavahel mitte kattuda. Selle põhjuseks on asjaolu, et närviärritus ja kujutlus kuuluvad kahte erinevasse sfääri, mille juures ei saa tegemist olla informatsiooni korrektse ülekandega. Metafoorsus väljendub siin esialgset ärritust moonutava protsessina, mis süveneb veelgi, kui jõutakse heliliste kujutiste moodustamiseni.

Vajadus kommunikatsiooni järele tingis sõnade kasutuselevõtmise ja keele arenemise. Moraaliväliselt positsioonilt vaadates ei tähista sõnad välismaailma objekte, vaid kõige enam tuletavad meelde algset närviärritust. Mida rohkem kokkupuuteid teatud tüüpi elamustega on toimunud, seda suurem on tõenäoliselt ka sellele sündmuste hulgale osutavate sõnade arv. Teisisõnu võib öelda, et sõna omab teataval määral veel seda meelelist sisu, millele ta oma tekke eest tänu võlgneb. Seejuures jääb närviärrituse ja sõna vahele siiski jäik piir, mis need erinevatesse sfääridesse sulgeb ning võimaldab üksnes „mõistukõnelist ülekannet, järelepomisevat tõlget ühesse täiesti võõrasse keelde“ (Nietzsche 2007: 2450), ent mitte adekvaatset tähistamist. Kui sõna iseloomustab Nietzsche seisukoha järgi närviärrituse ebaadekvaatsel viisil meenutamine, siis niipea, kui üks ja seesama sõna võetakse tarvitusele omavahel sarnaste närviärritusest kujutluseks saanud tajumuste märkimiseks, muutub see mõisteks ja jätab varasema kokkupuute konkreetse elamusega varju. Mõiste ei saa erinevalt sõnast kunagi kutsuda esile mälestust esialgsest närviärritusest, sest see jääb konkreetsete elamuste suhtes igavesti liialt abstrahheeritud määratluseks. Põhjus peitub selles, et mõiste loomisel kõrvutatakse kahte või enam omavahel sarnast partikulaarset juhtumit, kuid ükski neist ei ole teisega täiel määral identne. „Iga mõiste tekib mittesama samastamise kaudu“ (Nietzsche 2007: 2447). Järelikult jäetakse individuaalsed kvaliteedid vägivaldselt kõrvale ja paljude kordumatute omaduste loovutamise või nendest möödavaatamise tõttu lõigatakse need ühte mõõtu. Nietzsche kõneleb seejuures puulehe mõistest, millele looduses täpset vastet ei

² Traditsioonilise käsitluse kohaselt on inimese juures eristatavad viis meelt: nägemine, kuulmine, kompimine, haistmine ja maitsmine. Suurem osa teadlikust tajust pärineb nägemis- ja kuulmismeelest. Ülejäänud kolme meele mõju inimese teadlikule toimimisele nii suur ei ole, küll aga juhitudakse neist mitteteadlikult.

leidu: on kõigest sarnased üksikjuhtumid, mis nii üksteisest kui üldmõistes sedastatust erinevad. Nietzsche seisukoha järgi on mõisted seega elukauged abstraktsioonid, mis ei tule toime üksikjuhtumite selgitamisega. Ka elujõulistele metafooridele, mis sisaldavad endas osa algsest meelelisest sisust, rakendub seesama liikumine, mis teiste sõnade mõisteteks lahustumise puhul, s.t nad minetavad oma üksikjuhulise seletusliku jõu ja taanduvad tervet sündmustehulka tähistavaks tühjaks mõisteks.

Mil moel on mõisted olemas? Need ei tähista igatahes mõnda füüsiliselt eksisteerivat eset, millele sama kerge vaevaga osutada saaks nagu partikulaarsetele asjadele. Mõisted ei ole oma totaalsuses kehastunud, kogemuslikult ollakse tuttavad kõigest partikulaarsete esemete või nähtuste poolt esile kutsutud närviärritustega. Igapäevase mõistetega ümber käimise ja nendega harjumise tagajärjel muutuvad mõisted aga reaalsemaks kui üksikjuhud. Eeldusel, et mõistete tekkelugu on unustatud või sellega kursis ei olda, võivadki individuaalsed eksemplarid näida ideaalsete eeskujude mitte-täielike koopiatena. Nietzsche sõnul on usk abstraktsete mõistete üksikjuhtumitele eelnevusse tekitanud väärpildi põhjuslikest suhetest, mida inimesed maailmast välja loevad. Teisisõnu domineerib platonistlik usk ideelise maailma eelisjärku meeltega kogetava siinpoolsuse üle, milles meeled peegeldavad ainult osaliselt ideedemaailma, mida on võimalik tabada mõistusega. Platoni järgi segavad meeled asjade tõelise loomuse avastamist. Näiteks õiglus, kaunis ja hea kui selline eksisteerivad ideedena mõistusvallas, ent neid näha, kuulda või muul viisil tajuda ei saa, sest meeleline maailm on asjade olemuste mõistmiseks liialt muutlik (Platon 2003: 60-61).

„Me ei tea ju ometi mitte midagi olemuslikust kvaliteedist, mida „aususeks” kutsutakse, küll aga arvukatest individualiseeritud, seega mittesamadest teguviisidest, mida me mittesama loovutamise teel samastame ja nüüd ausate teguviisidena märgitsemi; lõpuks formuleerime neist *qualitas occulta*, millel nimeks „ausus”.“ (Nietzsche 2007: 2447-2448)

Traditsiooniliselt on arvatud, et olemuslik kvaliteet, mida tähistab üldmõiste, on justkui põhjus ja individuaalne nähtus omab tagajärjena sellest mõningast osa. Nietzsche arvates on tegu sageli ettetuleva põhjuse ja tagajärje segiajamisega³. Mõiste tekkelugu uurides selgub, et inimesed on tuttavad ainult närviärritustega üldistamata nähtustest, mis on abstraktsioonidele aluseks.

Nüüdseks on teada, et mõisted on inimlikku päritolu ja enne nende teket on toimunud mitme eri valdkonna vahel üleminekud. Viimaseid võib ka tõlgeteks nimetada, sest need sfäärid ei võimalda kadudeta ehk otseseid vahendamisi. See protsess meenutab võõrkeelse teksti

³ Põhjuse ja tagajärje ära vahetamisest kõneleb Nietzsche ka teoses *Puuslikehämarus*, peatükis *Neli suurt eksitust* (Nietzsche 2008: 26-27).

tõlkimist. Kusjuures mõlema tõlkimisjuhtumi juures kinnitatakse pahatihti veendunult, et edastatud sisu on hoolimata uutest sümbolitest endine⁴. Erinevus nende kahe tõlgenduse vahel seisneb edastatava teabe moonutamise määras. Kuigi tegelikult mõlemal puhul tõlkimine algset sisu muudab, siis lingvistilise sõnumi ühest keelest teise ümber panemine võimaldab siiski enamat edasi anda kui närviärrituse ja kujutluse juurest keelelisse sfääri hüppamine. Esimesel juhul on seega tegu ühe valdkonna sees toimuva tõlkimisega, ent teise korral äärmusliku kuristiku ületamisega. Teadmiste ja tähenduste kujunemine on eelpool toodud kirjelduste põhjal esitatav järgmise skeemina:

närviärritus → kujutis → sõna → mõiste

Peale metafoori mõiste on üheks selle kirjutise võtmesõnaks metonüümia. Eesti keele seletava sõnaraamatu järgi tähendab see järgnevat:

„KIRJ (liik kõnekujundeid:) sõna v. väljendi kasutamine ülekantud tähenduses ajalise, ruumilise, põhjusliku, päritolulise vm. suhte alusel. *Luuletuses esineb metonüümiat ja personifikatsiooni.*“ (EKSS 2009, 3. kd: 407)

Kreeka keeles tähendab *metonymia* nimevahetust ja ümbernimetamist. Metonüümia all on seega silmas peetud ühe asja nimetamist teiseks, nende omavahelise sarnasuse alusel. Metonüümiaga on tegu igal korral, kui inimese teguviisile otsitakse mõistevallast seda iseloomustavat tähistust. Kuna kindlustunde saavutamiseks proovitakse paigutada üksikud kogemused kategooriatesse⁵, siis nimetatakse iga üksik ümber üldiseks. „Me nimetame inimest „ausaks“; me küsime: miks toimis ta täna nii ausalt? Meie vastus peaks kõlama: oma aususe tõttu“ (Nietzsche 2007: 2447). Siin on järjekordselt vajalik välja selgitada, kas enne olid üksikud üksteisega mingis osas sarnanevad teguviisid või üldmõiste. Unustades mõistete päritolu, tekib arvamus, et mõni olemuslik kvaliteet nagu ausus kutsus esile konkreetse teguviisi. Sarnasustest saab järsku identsus, sest üksikute teguviiside lätet nähakse üldises kategoorias. Seetõttu on abstraksioonid ranges mõttes alati metonüümiad.

⁴ vrd „See, mida on kõige keerulisem ühest keelest teise tõlkida, on tema stiili tempo: selle põhjus lasub rassi iseloomus, füsioloogiliselt üteldes, selle „ainevahetuse“ läbilõiketempos (*Durchschnitts-tempo*).“ (Nietzsche 2014: aforism nr 28)*

* Siin ja edaspidi on viidatud teose *Sealpool head ja kurja* käsikirjalisele tõlkele aforismide numbrite järgi, sest trükkis avaldamata tõlkel puuduvad leheküljenumbriid.

⁵ Teoses *Röömus teadus* kõneleb Nietzsche õpetlaste vanemate elukutsest ja selle mõjust nende hilisemale teadustööle. Näiteks kategooriate ja skeemide loojad pärinevad tõenäoliselt ametnike suguvõsast. (Nietzsche 2001: 206-207)

Nietzsche jaoks on keele ülesehitus väga oluline teema, mis määrab ette ära inimeste mõtlemise ja tegutsemise võimalikud arengusuunad⁶. Selle üksikasjalikumaks kirjeldamiseks kasutan Ferdinand de Saussure' arusaama keelest (Saussure 2011), mis on Nietzsche omaga teatud aspektides väga lähedane. Igasugune märk koosneb Saussure' teoorias kahest osast: tähistaja ja tähistatav. Need on justkui ühe paberilehe kaks poolt, mida on küll võimalik teineteisest eristada, kuid üks ei saa eksisteerida teiseta. Nende vaheline suhe on vaba, sest erinevad tähistajad võivad viidata ühele tähistatavale (koer, *dog*, *der Hund*) ja samuti võib üks tähistaja viidata mitmele tähistatavale (eesti keeles näiteks sõna „tee“). Nietzsche lausub selle toetuseks, et „eri keeled üksteisega kõrvuti asetatuna näitavad, et sõnade puhul ei tule ealeski arvesse tõde ega asjakohane väljendus: sest sel juhul poleks nii palju keeli“ (Nietzsche 2007: 2446). Nii Saussure' kui ka Nietzsche keelekäsitluse kohaselt on tähistaja ja tähistatava relatsioon niisiis arbitraarne ehk meelevaldne, s.t on kujuteldav olukord, milles tähistaja „koer“ oleks võinud hakata tähistama inimolendit. Saksa keele näitel toob Nietzsche sõnade omavolilise loomise kohta käiva argumendi põhjendamise tarbeks sõnade sugudesse jagamise. Mõndasid sõnu märgitsetakse naissooga (*die Pflanze*), ent teisi jällegi meessooga (*der Baum*), ehkki nende tähendus võib olla omavahel äärmiselt sarnane. „Me räägime maost (*die Schlange*): see tähistus ei puuduta muud kui väänlemist ja võib sama hästi ka mõne ussi kohta käia (*der Wurme*)“ (Nietzsche 2007: 2446). Keele kujunemise algstaadiumis ei looda sõnu teadlikult nagu keeleteaduses. Pigem jaotuvad sõnad kindlatesse sugudesse ainult juhuslike asjaolude kokkulangemise tõttu, näiteks võisid väikesed õistaimed tunduda naiselikud, aga tugeva tüvega puud meenutada mehelikkust. See demonstreerib analoogsete tähistatavate partikulaarsetest omadustest kõige esileküündivama tunnusmärgi kujunemist tervet nähtuste või asjade rühma iseloomustavaks fenomeniks. Niisiis on tähistaja ja tähistatava meelevaldse vastavuse all silmas peetud seda, et tähistajate ja nendega seotud olevate tähistatavate säärane suhe on inimeste endi poolt loodud. See on teistsugune lähenemine võrreldes filosoofia ajaloos mõjuka korrespondentsiteooriaga, mille järgi sõna lausumisega valitakse välja objekt välismaailmast, millele see sõna osutab või lause korral sõltub selle tõesus sellest, kas lauses väljendatud propositsioon vastab tegelikkuses valitsevale asjade seisule. Saussure' ja Nietzsche järgi tuleb iga tekstis leiduvat osa uurida ja hinnata

⁶ vrd „Just seal, kus on olemas keelesugulus, ei ole üldse võimalik vältida, et tänu ühisele grammatikafilosoofiale – see tähendab tänu samade grammatiliste funktsioonide teadvustamatule valitsusele ja juhtimisele – on algusest peale kõik ette valmistatud filosoofiliste süsteemide samasuguseks arenguks ja järjekorraks, niisamuti kui mingiteks teisteks maailmatõlgitsuse võimalusteks näib tee olevat tõkestatud.“ (Nietzsche 2014: aforism nr 20)

vahekorras seda ümbritsevate elementide ehk keelemärkidega⁷. Ei tohiks vaadelda ühtki elementi isoleeritult ja üksikult nagu seda teeb korrespondentsiteooria, vaid peaks tähelepanu pöörama sellele kontekstile, milles mõni element esineb. Miski omab väärtust ja tähendust üksnes süsteemi raames, kus seda tunnustatakse.

⁷ Näiteks Jacques Derrida tarvitab selle mõtte sõnastamisel filosoofeemi mõistet, mis rõhutab asjaolu, et keel on eripärane võrgustik, mille ühe elemendi kasutamine toob endaga kaasa terve hulga muid olulisi struktuuriosi. (Derrida 1986: 228-229)

2.2 Keele ja tõe vahekord

Tõe korrespondentsiteooria toetajad on need varasemalt kirjeldatud valdkondadevahelised ülekanded unustanud ja usuvad inimeste võimesse pääseda ligi asjadele endile, ehkki Nietzsche moraalivälisest perspektiivist ilmneb, et „nende tunnetus ei jõua kunagi tõeni, vaid rahuldub ärrituste vastuvõtmisega ja justkui kompamismängu mängimisega asjade selgadel“ (Nietzsche 2007: 2445). Mõistus on abivahend eluspüsimiseks ning „selle kõige üldisem toime on pettus“ (Nietzsche 2007: 2444). See on mõeldud indiviidi säilitamiseks ja seetõttu ei tungi ta sügavustesse, vaid jääb asjade pealispinnale pidama⁸. Säärast pinnapealset tunnetust võrdleb Nietzsche unenäokogemusega, mille vastandiks on teadagi tegelikkus ehk see maailm, mida ärkvelolev inimene usub enda suhtes tõsikindlalt vastasseisvana asuvat.

Kogemuste metafoorse päritolu unustamine on epohhiloov sündmus, sest sellest tulenevalt tekib tõepüüdlus, mis tähendab soovi seada otsustused vastavusse asjade olemustega. Asjade olemustest lähtuvat teadmist nimetatakse ka objektiivseks tõeks, mis ei sõltu konkreetse indiviidi perspektiivist. Oma metafoorikäsitlusega püüab Nietzsche näidata just vastupidist, s.t kõik teadmised olenevad spetsiifilistest närviärritustest ja sellele järgnevatest ülekannetest, mis ulatuvad välja kuni mõistete loomiseni. Seepärast ei tunneta inimesed maailma nii nagu see iseeneses on, vaid omavad pelgalt antropomorfistlikku suhet mõistetamatusse ja määratlematusse X-i. Niisuguseks X-iks nimetab Nietzsche kogemussfääri mittekuuluvat „asja iseeneses“, millele on ligipääs takistatud. Kuna inimesed oma tunnetusvõimete piiridest väljaspool asuvast midagi teadma ei ole suutelised, siis on kogu teadaolev maailm teatavas mõttes inimnäoline. Teisisõnu tehakse maailmas kohatavad tundmatud inimkujulisteks ja seega harjumuspärasteks. Säärane üksikkogemuste organiseerimine on nähtav füsioloogilis-psühholoogilise vajadusena taandada uued läbielamised vanadele ja tuttavatele antropomorfistlikele suhetustele⁹. Need võimaldavad ohutult ja kindlustundega endi elu elada, sest ei olda sunnitud riskeerima korrastatud maailmapildi puruksrebimisega äkiliste muljete poolt, millele ei leita kohast rubriiki.

⁸ vrd „See [pealiskaudsus] on nende [inimeste] alahoidev instinkt, mis õpetab neid olema püsimat, kerge ning vale.“ (Nietzsche 2014: aforism nr 59)

⁹ vrd „ja me kaldume põhimõtteliselt väite poole, et vääramad otsustused (sünteesilised aprioorsed otsustused kuuluvad nende hulka) on meile hädatarvilikumad, et inimene ei saaks ilma loogiliste fiktsioonide möönmiseta, ilma tegelikkuse võrdlemiseta tervenisti välja mõeldud tingimatu, enesesarnase, eneseidentse maailmaga, ilma maailma pideva võltsimiseta arvu kaudu elada, - et vääradest otsustustest loobumine oleks elust loobumine, elu eitamine.“ (Nietzsche 2014: aforism nr 4)

Mõisted asuvad algsest närviärritusest kõige kaugemal ja seetõttu kätkevad need endas kõige väiksemal määral esmase elamuse tõelist sisu. Sarnasel moel võib kõnelda ka sõnadest, sest nii sõnad kui ka mõisted ei vahenda üks-üheselt subjektiivseid ärritusi. Vahetegemine sõnade ja mõistete vahel on siinses kontekstis tehniline eristus, mis ei välista nende läbisegi kasutamist igapäevases keelepraktikas. Lisaks peab olema võimalik mõlemaid korduvalt kasutatada, sest alles selle läbi võib sõnadest ja mõistetest aru saada¹⁰. Seetõttu ei eksisteeri ka puhtalt idiosünkraatilist privaatkeelt. Tõe ja vale vastandus saab Nietzsche kohaselt alguse hetkest, mil inimesed üheskoos elada soovivad ning ühtlaselt kehtiva ja siduva asjade tähistuse leiutavad. Juba sel arenguastmel elatakse metafoorimaailma unustuses, sest sõnu peetakse asjade, mitte närviärrituste lingvistiliseks väljenduseks. Nietzsche sõnakasutust täpselt silmas pidades tuli keele teket käsitlevas alajaotuses selgitada, miks ja millises mõttes kõneleb ta leiutamisest. Selle arusaama üheks aspektiks on kahtlemata tähelepanu pööramine asjaolule, et igapäevases elus enesestmõistetavateks peetud sõnad pole algselt mitte sugugi eest leitud, vaid neil on oma päritolu ja tekkelugu.

Inimestele kättesaadavad tõed on kas tautoloogiad või illusioonid (Nietzsche 2007: 2446). Tautoloogia on:

„1. sama v. lähedase tähendusega sõnade (tarbetu) kordamine (näit. *rikas miljonär*), pleonasm.

2. LOOG loogikaviga, mis seisneb väite tõestamises ja mõiste defineerimises sellesama väite või mõiste varal, *idem per idem*.“ (EKSS 2009, 5. kd: 663)

Tautoloogia on järelikult analüütilisele otsustusele sarnanev lausung, mille kaudu ei saavutata uusi soovitud teadmisi maailma enda kohta, vaid saadakse kõigest teadlikuks mõiste või otsustuse implitsiitset sisust. Sageli tuuakse analüütilise otsustuse näiteks lause „kõik poissmehed on vallalised“. Säärase otsustuse tõesuse määramiseks piisab suletud ruumist lahkumata mõelda järele, mida kätkeb endas „poissmehe“ mõiste ning seejärel kinnitada fakti, et otsustus „kõik poissmehed on vallalised“ on tautoloogiline. Mida Nietzsche aga tõdede illusioonideks nimetamisega näidata tahab, on see, et pandaks tähele vahetu maailmatunnetuse võimatust¹¹. Suhe maailmasse on alati juba antropomorfne, sest närviärritused, mille kaudu inimesed kogemusi vastu võtavad, esitab maailmapildi moonutatud kujul ehk ka need tõed, millest arvatakse, et need käivad maailma enda kohta, kuuluvad tegelikult inimkujuliseks tehtud maailma juurde.

¹⁰ Jacques Derrida järgi põhineb keelekasutus universaalsetel ja anonüümsetel vormidel. Seetõttu on mõeldud pigem struktuurilist korratavust, mitte empiirilist kordamist. (Derrida 1986: 315-316)

¹¹ Tõe teadasaamine vahetu tunnetuse kaudu oleks platonliku päikese nägemine või kartesiaanliku *lumen naturale* vägitegu (Derrida 1986: 267). Nietzsche näide on enda tajumine „valgustatud klaaskastis“ (Nietzsche 2007: 2445).

„Kui keegi mõne asja põõsa taha peidab, seda samas kohe otsima hakkab ja ka üles leiab, siis pole selles otsimises ja leidmises just kuigi palju ülistada: nii aga on see “tõe” otsimise ja leidmisega mõistusvallas. Kui ma määratlen imetaja ja siis selgitan kaameli lähema vaatluse järel: “näe, imetaja”, siis nii tuuakse küll valguse kätte tõde, aga see on piiratud väärtusega, ma pean silmas, et see on läbi ja lõhki antropomorfne ega sisalda raasukestki “tõest iseendas”, mis oleks tegelik ja üldkehtiv sõltumata inimesest.“ (Nietzsche 2007: 2449-2450)

Objektiivne tõde on just see teadmine, mida maailma kohta teada saada ihaldatakse¹². Inimene seab endale eesmärgiks jäljendada võimalikult täpselt tegelikkust. Soovitakse omada sellist korrastatud teadmiste hulka maailmast ehk maailmapilti, mis oleks justkui fotografeering ning esitaks mimeetiliselt tõeluse struktuuri. See iseloomustab klassikalist maailmamõistmist, mille järgi usutakse inimeste võimesse tunnetada reaalsust nii nagu see on iseeneses. Nietzsche arvates on ettekujutus säärase tunnetuse võimalikkusest võlts ning tingitud algsete kaemuslike metafooride harjumuspäraseks muutumisest ja kogemussisust tühjenemisest, mis ei lase enam abstraktsete mõistete päritolu antropomorfsetest närviärritustest aimata. Inimest mõistab ta kunstipäraselt loova subjektina, kes kitsale perspektiivile tuginedes maailma tahes-tahtmata moonutab. Iga sünteetilise tõe staatusele pretendeeriv otsustus ongi seetõttu moraaliväliselt kritseeritult illusioon, et teadmiste ja teadmisobjektide vahel ei saa olla vastavust.

Olles selgitanud Nietzsche seisukohti keele tekkest ning tõe ja keele vahekorra, peaks tooma välja tema enda tõe definitsiooni, mis sisaldab eelnevalt käsitletud vaateid, võrdluses tõe vastavusteooria määratlusega. Kui traditsiooniliselt ehk moraalselt on tõde mõistetud objekti adekvaatse väljendusena subjektis, siis Nietzsche järgi on tõde moraalivälises mõttes:

„Metafooride, metonüümiate, antropomorfismide liikuv armee, lühidalt, summa inimlikest suhetest, mis on poeetiliselt ja retooriliselt esile tõstetud, üle kantud ja kaunistatud ning mis pärast pikka kasutamist ühele rahvale kindlad, kanoonilised ja siduvad tunduvad: tõesed on illusioonid, mille kohta ei mäletata, et nad säherdused on: metafoorid, mis on ära kasutatud ja meeleliselt jõuetuks muutunud, mündid, mis on oma kuju kaotanud ja tulevad nüüd arvesse vaid metallina, kuid mitte enam müntidena.“ (Nietzsche 2007: 2448)

Selline tõe definitsioon osutab esiteks sellele, et puhta maailmatunnetuse asemel pärinevad kõik teadmised inimkujuliseks tehtud maailmast ning seda antropomorfset kogemust moonutavad veelgi informatsiooni edasised ülekanded ja ümbernimetamised, mistõttu mõistuslikud teadusinimesed, kelleks Nietzsche nimetab abstraksioonidele ja mõistetele toetuvaid indiviide, jäävad õieti tõest korrespondentsiteooria mõttes väga kaugele. Nad usuvad oma maailmataju ainuõigsusse, sest enam ei suudeta kujutleda teistsuguseid sfääridevahelisi ülekandeid ja ümbernimetamisi kui need, mis on pika harjumise ja kordumise tagajärjel nii loomulikuna paistma hakanud. Sissejuurdunud inimlikud suhestused tagavad

¹² vrd „Tõde on eksimuse liik, ilma milleta kindel elusolendi liik elada ei suuda.“ (Nietzsche 1968: 272)

elule järjepidevuse ja reeglipärasuse, mis omakorda sisendavad kindlustunnet. Selle pärast juhindutakse juba tuttavatest tahkunud metafooridest, mis on algsest kogemuslikust sisust tühjenenud ning veel elujõuliste metafooride kõrval esile tõstetud. Kuna surnud metafoorid muutuvad aegamisi reaalsemateks ja tõsikindlamateks kui üksikjuhud, siis tekib väär usk ülemeelelise tõeluse olemasolusse, mida inimesed loodavad puhta mõistuse ja mõistete abil tunnetada. Tegelikult opereerib mõistus pelgalt antropomorfistlike metafooride ja metonüümiatega.

2.3 Tõe ja teadus

Tõe ja teaduse vahetust saavutab Nietzsche kirjutises äärmiselt olulise tähtsuse. Teadlaste poolt defineeritud maailmakäsitlus muutub ajapikku hegemooniliseks paradigmat, mis kirjutab ette ainsa võimaliku tõe maailma loomuse kohta. See välistab teiste mõistmismudelite eelistamise välismaailma teaduslike meetodite abil objektiviseerivale menetluslaadile. Suur osa teadustegevusest sünnib nelja valge seina vahel laboratooriumis, kus luuakse tehiskult eksperimendide läbiviimiseks sobilikud tingimused. Äärmuslikel juhtudel tekitatakse katse toimimise hüvanguks säärase eeldused, mida väljaspool laborit kusagil ei eksisteeri. Niisuguse menetluse tagajärjel võidaksegi jõuda fundamentaalsete seaduspärasuste avastamiseni, kuid mees tuleb pidada selleks tarvis olnud looduse manipulatsiooni. Neist katsetest tehtavad järeldused on niivõrd abstraktset laadi, et otseselt nende kaudu konkreetsed loodusnähtused ei seletu, küll aga püütakse üksikjuhtumeid redutseerida universaalsetele loodusseadustele. Lisaks kätkeb eksperimendi mõiste endas hüpoteeside püstitamise vajalikkust ning siinkohal tõuseb esile tõe korrespondentsiteooria roll teaduses. Hüpoteesid on nimelt otsustused, mille vastavust välismaailmale katsete kaudu kontrollitakse. Teaduses usutakse, et ollakse suutelised tunnetama inimese vastas seisvat reaalsust selle tõelisel kujul ning mõistuslike olenditena omatakse võimet seletada lõplikult ära kogu maailma struktuur ehk seada otsustused vastavusse tõelusega. Teadust iseloomustab järelikult tahe saada teada, kuidas on asjad tegelikult ehk objektiivselt, ent säärase objektivatsiooniga kaasneb vaikimisi looduse esemestamine, mis tähendab määratlematu X-i vastuvõtuaktis toimuvat objekti enda omaks tegemist. See protsess viitab taaskord tagasi antropomorfismi mõistele, mis Nietzsche sõnakasutuses kujutab endast asjade inimpäraseks muutmist. Niisiis usutakse teaduses, et eksperimendide läbiviimise abil saavutatakse tõene pilt maailma olemusest, kuigi jõutakse välja käsitluseni, mis toetub ainult ühele perspektiivile¹³.

Teaduslike hüpoteeside loomine peaks eeldatavalt olema viljakaim teadmiste süstematiseerimise vahend. Põhjuseks on usk, et hüpoteese proovile pannes saadakse teadlikuks nende ekslikkusest või paikapidamisest. Juhul kui katse hüpoteesi korrektsust ei tõesta, on aeg tõstatada uus oletus kuni hetkeni, mil sellele eksperimentaalne korrelaat leitakse. Sedapidi jõuavad näiteks füüsikud jõuliste üldistusteni, mis kajastuvad põhjapanevate seaduspärasustena. Looduse seaduspärasuse kohta esitab Nietzsche kaks

¹³ vrd „Nüüd koidab võib-olla viies, kuues peas, et ka füüsika on ainult maailma tõlgendus ning korrastus (meie silmis! kui lubate ütelda) ja mitte maailma selgitus: kuid niivõrd, kui ta rajaneb usule meeltesse, käibib ta millegi enamana ja peab veel pikka aega käibima millegi enamana, nimelt selgitusena.“ (Nietzsche 2014: aforism nr 14)

küsimust. Esiteks püüab ta teada saada, „mis on meie jaoks ülepea loodusseadus?“ (Nietzsche 2007: 2451) Loodusseadused on tuvastatavad teaduslike teooriate kaudu ning tekkinud meeleliste kogemuste üldistamise tulemusena. Fundamentaalsed seaduspärasused, mida teadus kogu universumi kohta väidab teadvat, ei puuduta otseselt palja silmaga ega ka mitte kõrgetasemeliste optikariistadega nähtavaid materiaalseid esemeid. Need võtavad kokku terve üksikjuhtumite kogumi ja on viimastele aluseks. Loodusseadused pole ajaloovälised antused, vaid nende avastamiseni on jõutud teatud aluseeldustest lähtudes. Loodusteaduses funktsioneerivad säärased eeldused aksioomidena, mille kehtivuse üle argises teadustöös rohkem ei vaielda, sest need kesksed põhimõtted määravad kindlaks raamistiku, mille sees teatud probleeme lahendatakse. Inimesed on loodusteaduslike aksioomidega tuttavad kõigest nende suhete kaudu teiste printsiipidega. Järelikult loovad teaduses kasutusel olevad aksioomid omamoodi lakkamatu peegeldamismängu, mis ei jõua üheski punktis lõpliku tähenduseni¹⁴. Selle peegeldusruumi piires tarvitsetakse tõlgendamistehnikaid, mille abil suudetakse konkreetse printsiibi tähendus niisuguses suhetevõrgustikus dešifreerida. Teiseks tuleneb Nietzsche metafoorikäsitusest, et abstraktsed mõisted, millega teadusega tegelev mõistuslik inimene igapäevaselt ümber käib, ei vasta adekvaatselt asjade olemustele ega oma enam isegi vähesel määral esialgsete elamuste meelelist sisu. Kuidas on siis võimalik, et ettekujutus reeglipärasest loodusest ei tekita meis umbusku? Selline ettekujutus sai tekkida vaid metafoorsete ülekannete unustusest, sest vastasel juhul peaks olema selge, et teaduslikes teooriates kajastub kõigest üks maailmakogemuse väljendamise viis. Selle eksiarvamuse põhjus peitub spetsiifilises tõe mõistmises, mille sisu annab edasi korrespondentsiteooria. Ühelt poolt tunnistatakse, et arvamusi võib olla mitmeid ja tihti need lahknevad, kuid teiselt poolt ollakse veendunud maailma olemuslike tunnuste muutumatuses. Kuna tõe peetakse arvamuste vastavuseks välismaailmale, siis järeldub sellest, et üksiku objekti, nähtuse või teema kohta saab olla tõene ainult üks väide. Näiteks kaks omavahel vastuolulist väidet ei saa vastavusteooria järgi olla korraga tõesed. Seega otsitakse mooduseid maailma igavese struktuuri esiletoomiseks ning seeläbi teisevad mõned arvamused tõsikindlateks teadmisteks. Nietzsche arvates on teaduse eesmärgiks pakkuda inimestele turva- ja kindlustunnet, sest ilma toetava kaitsemehhanismiga võivad ettearvamatute läbielamiste tagajärjed liialt vapustavad olla.

¹⁴ Samasugune olukord tekib Jacques Derrida järgi ka sõnade tähenduste juures, kui vahetegemine otsesõnaliste ja metafoorsete väljendite vahel on ära kaotatud. Metatasandi diskursuse puudumise tõttu ollakse jäänud ilma välisest perspektiivist ning sellises situatsioonis saab veel metafoore selgitada pelgalt teisi metafoore appi võttes. Tagajärjena tekib taandamatu polüseemia, mistõttu ükski määratlus ei jää kuhugi pidama, vaid tähendused lükkuvad ja hargnevad aina edasi. (Derrida 1986: 252-253)

Inimloomuse uurimisele on praegusel ajal pühendunud mitmed teadusvaldkonnad, kuid ajalooliselt on inimest defineerinud filosoof-teoloogid, kes on enamjaolt olnud üksmeelel selles osas, et inimest eristab teistest loomadest mõistuse olemasolu, mille abil suudetakse maailma tunnetada. Selle eeldatavalt vägeva mõistuse jaoks jääb aga kummalisel kombel märkamata inimese füüsiline pool, mille toimemehhanismidest selle valdaja enamasti sugugi teadlik ei ole.

„Kas ei vaiki mitte loodus suuremat jagu tema eest maha, isegi tema keha, et pagendada ja sulgeda ta uhkesse, lummuslikku teadvusesse, eemale soolikate keerdudest, veresoonte kiirest voolust ja kudede peentest värinatest.“ (Nietzsche 2007: 2445)

Inimese kehalist olemasolu on peetud vaimse eksistentsi kõrval teisejärguliseks. Eriti mõjukas on selline arusaam olnud kristlikus maailmamõistmises, mis on suuresti mõjutatud platonismist. Sellest lähtuvalt on inimest nähtud unikaalse olevusena, kelle võimuses on tuua päevavalgele tegelikkuse kategooriad. Kristluses nimetatakse neid kirikuisadeks, kes olevat suutnud religioosse valgustuse abil maailma ülesehitust kõige täpsemalt tunnetada. Sinna hulka kuulub muu seas niisugune inimesekäsitus, mis kirjeldab inimest Jumala poolt väljavalituna ning annab tunnistust tema eksklusiivsest positsioonist teiste olendite suhtes. Teiselt poolt on dogmatism kristluse lahutamatuks osaks ja kuulub seetõttu kogu Lääne-Euroopa vaimsesse pärandisse. Nietzsche ise hoidub oma seisukohtade üldkehtivaks tõeks nimetamisest, sest ta ei leia dogmaatilistele väidetele küllaldast alust. Selliseks piisavaks põhjenduseks peaks olema jällegi teadmine asjadest enestest, milleni tema ega ükski teine inimene ei küündi. Inimesed on niisiis vangistatud teadvusse, omamata võimalust pääseda välja oma tajuvõime piiridest.

2.4 Tõde ja kunst

Kuidas langetada otsus, milline maailmataju on teistest õigem? See on ka tänapäevases teaduslikkusele orienteeritud maailmas kaalukas küsimus. Tõde objekti adekvaatse väljendusena subjektis on igapäevaelus tavapärane tõesuse määramise kriteerium. Peale teaduse on levinud püüdlus seada otsustuste hulk vastavusse tegeliku asjade seisuga ka muudesse eluvaldkondadesse. Muuhulgas peetakse teadusele orienteeritud maailmas isegi kunstnike kohuseks toota kunstilisi kujundeid, mis dokumenteeriksid tõetruult ajaloosündmuseid või maaliksid ehtsa pildi kaasaegsest elust. Kunstiteost nähakse siis ühiskondliku teadlikkuse tõstmise vahendina, mida hinnatakse täpse jäljenduse alusel, mitte kunstiteose enesena. Siin on eristatavad kunsti seegmine ja välimine vahekord, millest ainult esimeses tuleb välja kunsti kunstilisus, sest seal ei võeta arvesse midagi muud kui kujundi ja tähenduse omavahelist suhet. Välimise vahekorra all on silmas peetud kunsti taandamist teadusele, kuna kunstiteost üritatakse võrrelda objektiivse tegelikkusega. Täpne jäljendus peaks olema kooskõlas teaduse viimaste leidude ja saavutustega ning väljenduma sotsiaalselt olulise elutõena. Sellest tulenevalt saab niisuguse teaduslikkusel põhineva arusaama raames erinevaid teoseid omavahel võrrelda ja ühte teisest tõepärasemaks nimetada, ent siis ei mõisteta kunsti selle enese spetsiifika alusel. (Matjus 2004: 96-100) Näiteks võib üks kirjandusteos lükata ümber teises sama teemat käsitletud romaanis esitatud nägemuse. Teaduses on tavapärane, et uued teooriad kummutavad vanad ning ideaalis loodetakse jõuda kord adekvaatse maailmapildi konstrueerimiseni. Nietzsche sõnul eeldab säärane ideaalipüüdlus õige taju mõõdupuud, mille suhtes saaks kindlaks teha, mida teaduslikes teooriates veel korrigeerida tuleks ja kui suurelt ollakse eksitud. Kuna inimeste maailmataju on antropomorfistlik ja metafoorne, siis puudub ühtlasi võimalus kuulutada üks tajurežiim puhtakujuliseks. Seetõttu ei oma inimene võimet otsustada selle üle, kas mõne muu olendi kogemus maailmast on tema omast vähem tõetruu.

Teine probleem, millele kunst teaduslikus maailmas põrkub, tuleneb samuti püüdlusest tegelikkust tõeselt kirjeldada. Nimelt peetakse kunstiteoseid pelkadeks fiktsioonideks, mis on sündinud autori liiga loomingulisest ümberkäimisest materjaliga, mis on tema töödele aluseks. Teaduslik ja kunstiline olustikukirjeldus erinevad üksteisest tihtipeale suurel määral, mis on tingitud nende kummagi eluala erilisest iseloomust. Kui teadlased üritavad esitada väärtushinnangutest vabu fakte, siis kunstnikud seavad pidevalt käibetõdesid ja enesestmõistetavusi kahtluse alla sellega, et nad tõlgendavad teadlikult inimkogemusi ilma

teadustööle iseloomuliku tagasihoidlikkusest. Kunstnikud ei maskeeri enda seisukohti tõsikindlateks ja üldkehtivateks teadmisteks, mille võiks kuulutada igavesti kehtivaks tõeks maailma enese kohta, vaid esitavad neid ühe võimaliku tõlgendusena teiste samaväärsete hulgas. Kunsti peetakse teaduse kõrval teisejärguliseks tegevusalaks, sest sellele pole omane läbipaistev ja selge argumenteerimine, kus kasutatakse loogika ja matemaatika reeglite kohaseid meetodeid. Näiteks ei usuta, et kunstiteosed suudaksid pakkuda mõne teema kohta loodusteadlaste poolt välja pakutud selgitustega võrdväärse kaaluga tulemusi. Kuna aga kunstnikud vahetpidamata teatud fenomene nagu inimpsüühikat uutmoodi tõlgendavad, siis ohustab nende tegevus mõnel määral ka teadust, konkreetsel juhul teadusliku psühholoogia distsipliini. Seetõttu kestab teaduse ja kunsti vahel pingeline suhe ning teaduse pooldajad püüavad oma meelisala kaitsmiseks uusi põhjendusi välja tuua ja hoida need kaks tegevusala rangelt lahus.

„Ja kaitset ta vajab: sest on hirmuäratavaid jõude, mis talle lakkamatult kallale tungides panevad teaduslikule „tõele” vastu täiesti teistsuguseid, kõige eripärasemate kilbitähistega „tõdesid”.“ (Nietzsche 2007: 2452)

Kui teaduses püütakse inimeste metafooride loomise tungi salata ja üritatakse maailma tõlgenduste asemel seda tõeselt seletada, siis kunsti ja müüdilise maailmamõistmise puhul ollakse sellisest pretensioonist loobunud. Kunsti iseloomustab teaduse raskemeelse ja tõsise töö tulemusel ehitatud mõistevõrguga mängimine, lõhkudes ja mõnitades seda inimestele kindlustunnet sisendavat ettekujutust reeglipärastatud maailmast, mis vastuolusid aimata laskmata moodustab ühtse terviku. Võrreldes teadusliku maailmapildi poolt võimaldatava stabiilse ja elamustevaese eluga, näitavad kunst ja müüdid maailma värvikireva ja etteennustamatuna ning loovad seeläbi soodsa pinnase rõõmsameelse elu õitsenguks, kus ollakse rahul antropomorfistlike ja metafoorsete kogemuste kõige eripärasemate tõlgendustega, mille juures ei taotleta objektide adekvaatsete väljendusteni jõudmist. Nietzsche arvates võivad korrapära lõhkujad juurdunud teaduslikku maailmapilti niivõrd tugevalt raputada, et tegelikkusest saab sürreaalne kogemus, milles „kogu loodus hõljub inimese ümber, nagu oleks see vaid jumalate maskeraad, kes inimesi kõikvõimalikel kujudel eksitades nende üle nalja heidavad“¹⁵ (Nietzsche 2007: 2453-2454).

¹⁵ Ka teoses *Moraali genealoogiast* osutab Nietzsche sellele, et kreeklaste igapäevaelus tõlgendati halba jumalatepoolse inimeste narritamist. (Nietzsche 2013: kolmanda traktaadi aforism nr 23)

Kokkuvõte

Friedrich Nietzsche kirjutises „Tõest ja vales moraali välises mõttes“ esitatakse tõe korrespondentsiteooriale mitmeid vastuväiteid. Selle teooria kohaselt tähendab tõe objekti adekvaatset väljendust subjektis. Nietzsche näitab esiteks, et niivõrd erinevate sfääride vahel ei saa olla vastavust, sest kõik inimkogemused on alati juba metafoorset päritolu. See tähendab, et närviärritused kantakse kujutlusse ja sõnadesse üle ebaadekvaatsel viisil ehk iga sfääridevaheline üleminek toob endaga kaasa esialgse informatsiooni moonutamise. Ka inimeste esimene kokkupuude välismaailma kui määratlematu X-iga ei kujuta endast selle õiget tunnetamist, vaid subjektiivse närviärrituse tajumist, mis on ise juba antropomorfistlik suhe mõistetamatusse X-i. Lisaks individuaalsete kogemuste metafoorsetele ülekannetele toimub nende ümbernimetamine (*metonymia*) üldistesse kategooriatesse. Selle kaudu tekib usk üldiste ideede olemasolusse ning need muutuvad üksikjuhtudega võrreldes reaalsemateks. Keele kujunemislugu uurides selgub seevastu, et inimesed on tuttavad ainult partikulaarsete kogemustega, mille üldistamise tagajärjel abstraktsed mõisted sünnivad. Niisiis ei ole keel kohane vahend objektide adekvaatse väljendamise tarbeks. Seda veel seetõttu, et sõnade ja nende tähenduste omavaheline suhe on arbitraarne.

Nietzsche järgi on tõesed tautoloogiad või illusioonid, sest inimestel puudub võime objekte vahetult tunnetada. Need tõesed, mida inimesed arvavad endid teadvat tegelikkuse kohta, on läbini antropomorfistlikud ning nendeni on jõutud metafooride ja metonüümiate salgamise hinnaga. Teaduses jätkatakse pürgimist maailma objektiivse seletamise poole, kuid seejuures ei olda teadlikud keele tekkeloost ega tunnistata tajuandmete perspektiivset loomust. Nietzsche näeb kunsti ühe valdkonnana, kus ollakse loobunud püüdlusest fabritseerida tõsikindlaid ja ainuõigeid teadmisi maailma kohta. Kunstnikud ei kirjelda maailma säärasel viisil nagu teadlased – ettekujutus maailma reeglipärasest ülesehitusest –, vaid kujutavad seda just seaduspäratu ja igavesti uuena.

Kirjanduse nimekiri

Derrida, Jacques 1986. *Signature Event Context*. – *Margins of Philosophy*. Tlk Alan Bass. Chicago: University of Chicago Press

Derrida, Jacques 1986. *White Mythology*. – *Margins of Philosophy*. Tlk Alan Bass. Chicago: University of Chicago Press

Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toimetanud Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Kuues köites. Teine trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

Matjus, Ülo 2004. *Küsitavaks kunst*. – *Kõrb kasvab*. Tartu: Ilmamaa

Meos, Indrek 2002. *Filosoofia sõnaraamat*. Tallinn: Koolibri

Nietzsche, Friedrich 1968. *The Will to Power*. Tlk Walter Kaufmann ja R. J. Hollingdale. New York : Vintage Books

Nietzsche, Friedrich 2001. *The Gay Science*. Tlk Josefine Nauckhoff. Cambridge: Cambridge University Press

Nietzsche, Friedrich 2007. Tõest ja valest moraalivälises mõttes. – *Akadeemia*, nr 11, lk 2443-2455

Nietzsche, Friedrich 2008. *Twilight of the Idols*. Tlk Duncan Large. Oxford: Oxford University Press

Nietzsche, Friedrich 2009. *Tragöödia sünd*. Tlk Anne Lill. Tallinn: Tänapäev

Nietzsche, Friedrich 2013. *Moraali genealoogiast: Poleemiline kirjutis*. [Käsikiri]. Tlk Andres Luure

Nietzsche, Friedrich 2014. *Sealpool head ja kurja: Tuleviku filosoofia eelmäng*. [Käsikiri]. Tlk Jaanus Sooväli

Platon 2003. *Phaidon*. – *Teosed I*. Tlk Marju Lepajõe. Tartu: Ilmamaa

Saussure, Ferdinand de 2011. *Course in general linguistics*. Tlk Wade Baskin. New York: Columbia University Press

Summary

My bachelor's thesis „The Critique of Correspondence Theory of Truth in Friedrich Nietzsche's writing „On Truth and Lie in an Extra-Moral Sense““ concentrates on Friedrich Nietzsche's critique of the correspondence theory of truth. The main source for it is a text written sometime at the end of 1872 and at the beginning of 1873 and called „On Truth and Lie in an Extra-Moral Sense“, which was unpublished during his lifetime. Although the arguments given in my bachelor's thesis are derived particularly from the text mentioned, analogies to his other writings have been presented throughout the work in the footnotes.

The structure of my thesis consists of two sections from which the first one gives a general characterization of correspondence theory of truth. It is shown there that truth in the sense of the correspondence theory is determined by the relation between statements and reality. In Nietzsche's words, this theory means that truth is an adequate expression of an object in the subject. The second part deals with Nietzsche's arguments against truth correspondence theory. This section is itself divided into four: „The Emergence of Language“, „Relation between Language and Truth“, „Truth and Science“, „Truth and Art“. First of them pays attention to the terms metaphor, metonymy and arbitrariness. Metaphor is a wider notion for Nietzsche than only carrying over linguistic meanings. What Nietzsche intends to say is that all human experiences are metaphorical by origin. This means that metaphorical transfers of data can never be fully adequate because original experiences are distorted by moving between different spheres. These spheres are the domain of nerve stimulus', the domain of images and a linguistic domain. The case of metonymy is similar to metaphor because both of these indicate calling one thing by another name. Words and their meanings are not inseparable in Nietzsche's eyes. A word does not denote to an external object which would determine the true meaning of the word but rather are words linked to meanings arbitrarily. Nietzsche's own definition of truth has been brought out in the subpart which talks about the relation between language and truth. Truths are namely metaphors, metonymies and antropomorfisms about which people have forgotten that they are such. The third member in the list next to metaphors and metonymies demonstrates that all human experiences are formed in a way that is purely specific to humans due to their incapability to experience the world as it is in itself. The third subpart considers the aftermaths of these conclusions for science which claims to have access to the reality as it independently exists. The last subpart shows how art is sometimes seen as an instrument to represent and explain the world in the

same way as science tries to offer explanations or believed to be a mere second-rate imitation and a work of fiction which does not help people to come closer to understanding the world. Art can also be viewed as means to escape from the common desire to reach adequate expressions of external objects. Artists continue to interpret their experiences but do not serve them as true in the sense of the correspondence theory.

The conclusion of my bachelor's thesis is that Nietzsche's arguments against the correspondence theory of truth are strong and evidently raise doubts about the philosophical foundations of the correspondence theory.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina Lauri Adrian Talv

(autori nimi)

(sünnikuupäev: 24.08.1993)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Tõe korrespondentsiteooria kriitika Friedrich Nietzsche kirjutises „Tõest ja valest moraalivälises mõttes““,

(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on Jaanus Sooväli,

(juhendaja nimi)

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 03.05.2015 (kuupäev)